

В. П. ГРИГОР'ЄВ

Курган бронзового віку в м. Городище Черкаської області

У 1980 р. Середньодніпровська археологічна експедиція Черкаського обласного краєзнавчого музею провадила охоронні розкопки кургану в межах м. Городища Черкаської області*. Курган, відомий в народі під назвою Козацька Могила, знаходився поблизу залізничного вокзалу (вул. Фізкультурна, 24), в 2 км на південний захід від лівого берега р. Вільшанка (права притока р. Дніпро). В геоморфологічному відношенні район дослідження являє собою велику першу надзаплавну терасу, розчленовану де-не-де балками та ярами. В найближчому оточенні Козацької Могили (в радіусі 3 км) інших насипів, які збереглися до наших днів, не виявлено.

Висота кургану була 5,3 м, діаметр — до 36 м. Форма насипу конічна, зі сплющеною вершиною, в плані округла. На час розкопок курган був сильно пошкоджений, особливо його північна половина, де знаходилися вкопані в землю різні господарські споруди. Східчаста тераса на схилах кургану практично зруйнувала весь верхній шар насипу— до глибини 0,4 — 1 м від сучасної поверхні. В центрі і південній частині кургану в профілі бровок простежувалися сліди великої пізньої ями, яка зруйнувала значну частину насипу — до глибини 1,7 м від сучасної поверхні (рис. 1).

В кургані виявлено вісім поховань: п'ять — ямної культури (№ 3—7), два — середньодніпровської культури (№ 1, 2) й скіфське (№ 1а). Основним було поховання № 7 (рис. 1).

Як показали дослідження, курган в стратиграфічному відношенні являв собою складну поховальну пам'ятку, споруджену за чотири будівельні періоди. Найдавніший насип I) висотою 2,1 м* і діаметром (захід—схід) 20,6 м споруджений над похованням № 7, для якого зафіксовано викид материкової глини на рівні похованого ґрунту. Викид знаходився на відстані 0,8 м на південний захід від центру кургану і мав довжину 3,6 м, товщину до 0,2 м. Насип складався з однорідного щільного чорнозему (рис. 1). Перша досипка (насип II) була пов'язана з двома наступними похованнями № 5 і 6, що були впущені з поверхні найдавнішого кургану. Глиняні викиди з цих поховань покривали північну і східну доли первісного насипу шаром товщиною відповідно 0,2 і 0,15 м. Розміри кургану після досипки: висота 3,8 м, діаметр (захід—схід) 23,9 м (рис. 1). Досипка здійснювалася темно-сірим гумусовим суглинком. Вона не відділена від насипу прошарком рослинного гліну, що свідчить про їх хронологічну близькість**. Друга досипка (насип III) — чорноземом з включеннями грудковатого суглинку — споруджена над похованнями № 3 і 4, які були впущені з поверхні першої досипки. Розміри кургану після досипки: висота 4,3 м, діаметр близько 28 м. Третя досипка (насип IV), що складалася з неоднорідного змішаного шару (чорнозем, глина, супісок), споруджена над двома похованнями № 1 і 2, впущеними з поверхні другої досипки. Верхня частина їх могильних ям і впускне скіфське поховання (№ 1а) були повністю зруйновані сучасною ямою. Похований чорнозем потужністю 0,35 м знаходився на глибині 5,5 м від вершини кургану (рис. 1).

* Користуючись нагодою, висловлюю подяку Г. Т. Ковпаненку за допомогу і консультацію під час розкопок.

* Тут і далі висота насипу і досипок вказана від рівня похованого ґрунту (давньої поверхні).

** Відсутність стерильного прошарку похованого дерну зафіксована нами і відносно двох наступних досипок.

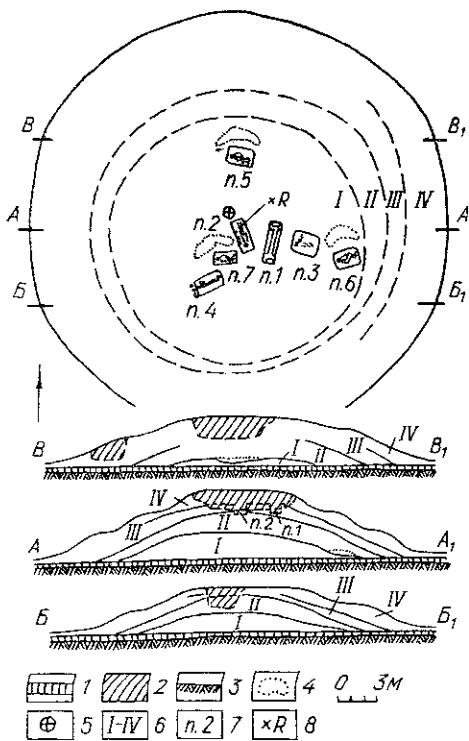

Рис. 1. План і розрізи насипу кургану:
 1 — похований ґрунт; 2 — півні ями; 3 — ма-
 терик; 4 — глиняний викид; 5 — зруйноване
 поховання скіфського часу; 6 — насипи; 7 —
 поховання.

новлені на дні могили. Поздовжні плахи і поперечні колоди-опори лежали впритул до стінок ями. Поздовжні плахи злегка прогнулися і нижньою частиною торкалися дна ями. Максимальна їх товщина була 0,23 м, ширина до 0,47 м. Поперечні колодки в збереженій частині мали довжину 0,7 м, товщину до 0,24 м і ширину близько 0,28 м (рис. 2; 1). На дні могили, серед окремих зольно-вугільних скупчень у вигляді плям, розчищено поховання дуже поганої збереженості, що здійснене за обрядом інгумації. Судячи за знахідкою в південній частині могили фрагментованих кісток черепа і верхніх кінцівок, поховання мало південну орієнтацію (рис. 2, 1). В північно-східній частині дна ями на боці лежала тонкостінна посудина з кулястим тулубом, невисокими прямими, відігнутими назовні вінцями та округлим дном. Орнамент розташований у верхній частині посудини і складається з п'яти горизонтальних рядів відбитків шнура, ялинкової композиції. По краю вінець нанесені косі насічки. Поверхня темно-сірого кольору, з коричневими плямами, старанно заглажена. Тісто з домішками дрібнозернистого піску. Висота посудини 12,2 см, діаметр вінець 14 см (рис. 2, 2). У посудині і поряд з нею виявлено порошок яскраво-червоної вохри.

Поховання № 2 (середньодніпровське парне) знаходилося в центрі кургану. Могильна яма, зруйнована сучасною ямою, простежувалася біля самого дна, яке знаходилося на глибині 1,92 м від вершини кургану (рис. 1). В плані могила мала прямокутну форму із злегка заокругленими кутами і була орієнтована по лінії північний захід — південний схід. Довжина її 2,57 м, ширина 0,92 м. Над похованими знаходився погано збережений дерев'яний настил. Конструктивними особливостями він принципово не відрізнявся від попереднього (див. опис поховання № 1). Поздовжні його плахи прогнулися на кістяках і місцями торкалися дна могили. Ширина однієї з найкраще збережених плах була близько 0,24 м, товщина до 0,12, довжина 1,57 м. Поперечна коло-

Поховання № 1а (скіфське) було повністю зруйноване. Залишки його знаходилися в заповненні пізньої ями на глибині 0,7 м від вершини кургану, на відстані 1,4 на північний захід від його центру (рис. 1). Тут разом з будівельним сміттям (бита цегла, цвяхи) в зрушеному вигляді знайдено дві фрагментовані людські кістки кінцівок і чорнолощений тонкостінний уламок ліпної скіфської кераміки VI ст. до н. е.

Поховання № 1 (середньодніпровське) знаходилося на відстані 3 м на схід — південний схід від центру кургану, на глибині 1,83 м від його вершини. Могильна яма, зруйнована у верхній частині, простежувалася з глибини 1,55 м (рис. 1). Вона мала прямокутну в плані форму зі злегка заокругленими кутами і була орієнтована в меридіальному напрямку з незначним відхиленням. Розміри могили в нижній частині, де вона збереглася, — 3,19×0,9 м. Безпосередньо над самим похованням знаходився дерев'яний настил з двох довгих поздовжніх плах, що опиралися на дві короткі поперечні колоди, вста-

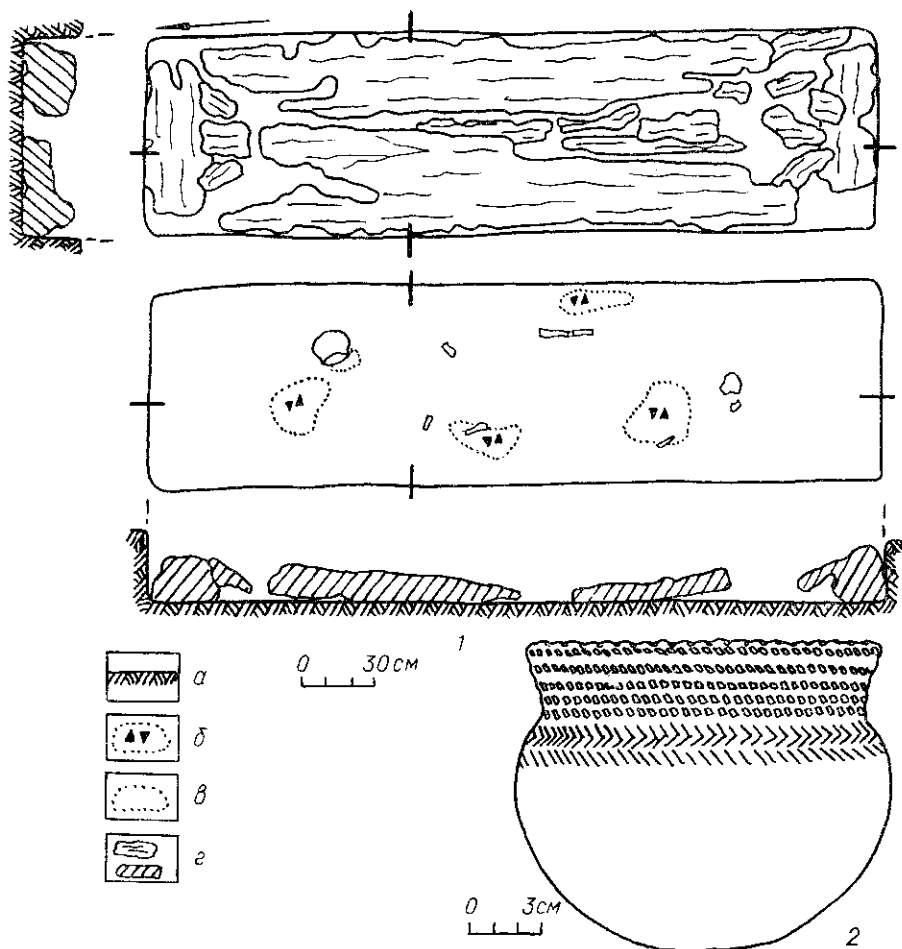

Рис. 2. Поховання № 1:

1 — план і розрізи; 2 — посудина з поховання. Умовні позначення: а — насип III; б — зольно-вугільна дощка дна могили; в — вохра; г — дерево.

да, що збереглася і лежала на дні могили, мала розміри $0,19 \times 0,14 \times 0,56$ м (рис. 3,1). Кістяк похованого дорослого чоловіка лежав на спині у випростаному положенні (рис. 3, 1). Руки — вздовж тулуба. Зліва від черепа на боці лежала посудина, в районі верхньої частини грудної клітки — крем'яний ніж. На правій плечовій кістці на боці (обушком до тулуба) лежала кам'яна сокира, поряд знаходився крем'яний наконечник стріли. Біля лівого стегна дорослого кістяка лежав погано збережений дитячий череп. Судячи за залишками тліну від кінцівок, дитина лежала на спині у випростаному положенні і була орієнтована, як і дорослий кістяк, головою на південний схід. На дні могили, в різних її частинах, зокрема під кістками, виявлено окремі зольно-вугільні скупчення у вигляді плям (рис. 3, 1).

1. Посудина з плоским дном, майже прямими вінцями і перегином у верхній частині тулуба. Поверхня коричнювато-жовта, з темними плямами. Тісто з домішками дрібнозернистого піску. Висота посудини 6 см, діаметр вінець 7 см, дна — 5,3 см (рис. 3, 3).

2. Крем'яний ніж, виготовлений із короткої, підтрикутної в перерізі пластини, оброблений круговою ретушю з боку спинки. Кремій темно-сірого кольору. Довжина 4,9 см, ширина 1,67 см (рис. 3,4).

3. Кам'яна просвердлена, обушкового типу сокира. Округлий нижній бік злегка увігнутий, верхній сплюснений і має рельєфно підкреслені поздовжні грані. Край обушка орнаментований двома паралельними

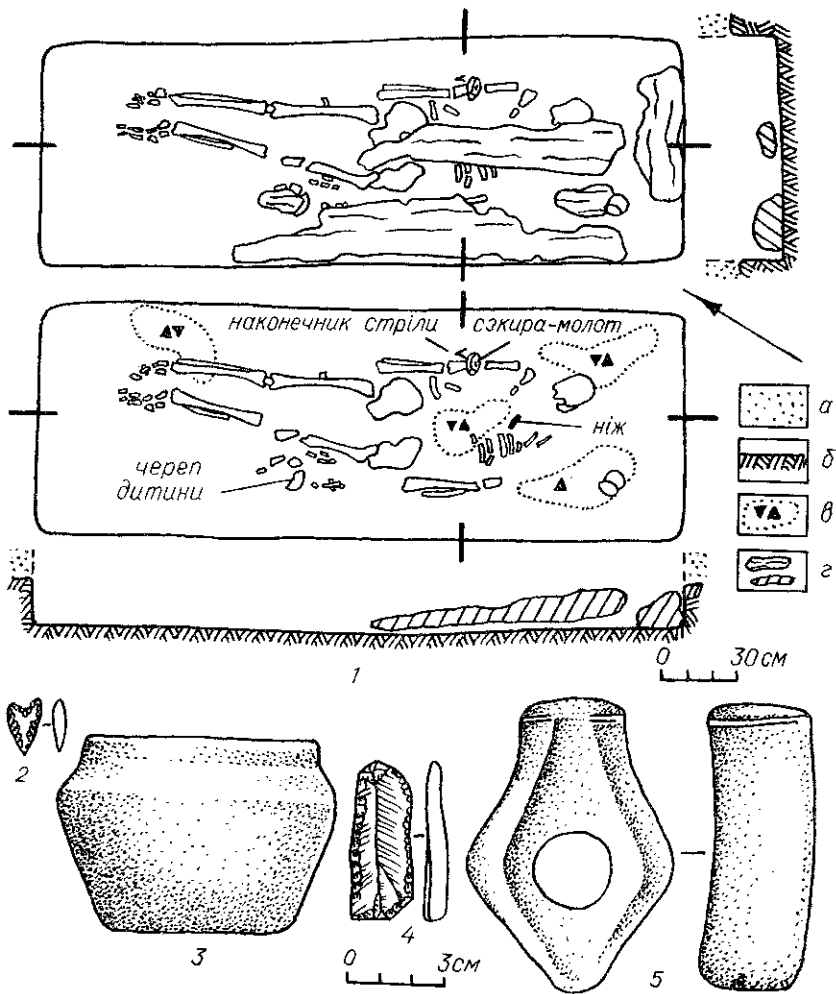

Рис. 3. Поховання № 2:

1 — план і розрізи поховання; 2 — крем'яний наконечник стріли; 3 — посудина з поховання; 4 — крем'яний ніж; 5 — кам'яна сокира.
 Умовні позначення: а — насип III; б — насип II; в — зольно-вугільна досипка дна могили; г — дерево.

нарізками — борозенками. Вся поверхня старанно відшліфована. Довжина сокири 9 см, ширина середньої частини 6,1, висота 3,1 см, діаметр отвору 2,5 см (рис. 3, 5).

4. Крем'яний наконечник стріли трикутної форми з виїмкою в основі, лінзоподібний в перерізі. Поверхня оброблена бічною струменистою та лезопильчастою ретушію. Довжина його 1,7 см, ширина основи 0,9 см (рис. 3, 2).

Поховання № 3 (ямне, колективне) знаходилося в 5 км на схід — південний схід від центру кургану, на глибині 3,5 м від його вершини (рис. 1). Контури могильної ями простежувалися з глибини 3,05 м. Яма мала прямокутну в плані форму з заокругленими кутами і була орієнтована за поздовжньою віссю з північного заходу на південний схід з незначним відхиленням. Довжина її 2,05 м, ширина 1,59 м. Верхня частина поховальної ями і стінки була зруйнована. Залишки поздовжнього дерев'яного покриття у вигляді частин плах, що погано збереглися, шириною 0,12 м і товщиною до 0,09 м траплялися в заповненні ями і на її дні. Погано збереглися кістки трьох дорослих похованих. Вони були змішані і лежали посередині дна ями. Дно могили, багато кісток, особливо черепи, були густо посипані темно-червоною вохрою (рис. 4, 1). Серед розвалу в розкиданому вигляді знайдено залишки намиста з

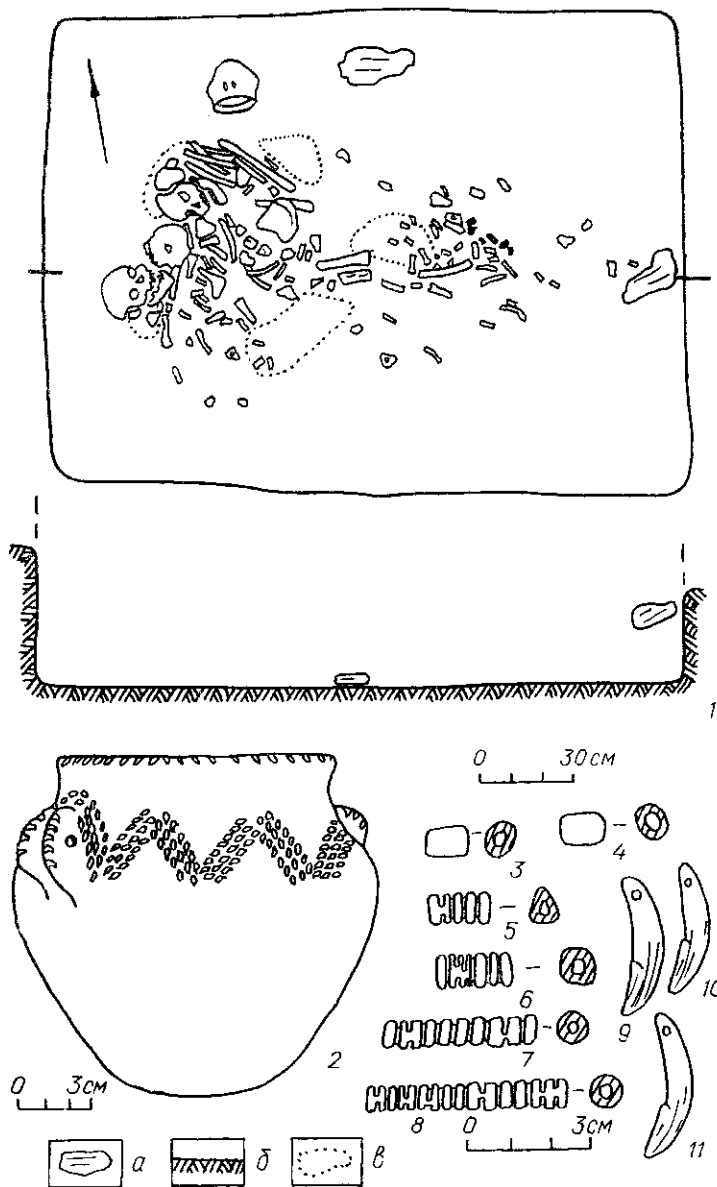

Рис. 4. Поховання № 3:

1 — план і розріз поховання; 2 — посудина з поховання; 3—8 — кістяні намистини-пронизки; 9—11 — просвердлені ікла тварини.
Умовні позначення: а — дерево; б — насип II; в — вохра.

трьох просвердлених іклів вовка чи собаки (рис. 4, 10, 11), двох кістяних намистин-нарізок з гладкою поверхнею (рис. 4, 3, 4) і чотирьох пронизок з гвинтоподібною нарізкою (рис. 4, 5—8). Намистини-нарізки мають підпрямокутну форму, овальний переріз і великий отвір. Довжина їх 0,9 см, ширина 0,6 см. Пронизки також виготовлено із трубчастих кісток, вони мають в перерізі округлу, підтрикутну і підквадратну форму. Довжина їх в межах 1,4—4,8 см, поперечний переріз 0,5—0,7 см.

Біля північної стінки могили на боці лежала посудина з невисокими, майже прямими вінцями, чітко вираженими плічками, що переходять в приземкуватий яйцеподібний тулуб, у верхній частині якого розташовані попарно псевдовушка з горизонтальними проколами. Дно злегка округлої форми. Верх всіх чотирьох вушок і край вінця орнаментовані насічками. По верху тулуба проходить трирядний орнамент із відбитків шнура, що утворюють трикутники, повернені вершинами в проти-

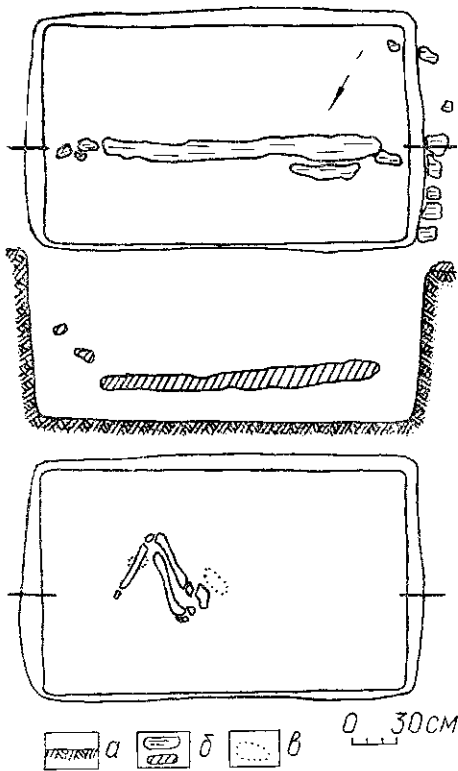

Рис. 5. План і розріз поховання № 4. Умовні позначення, а — насип II; б — дерево; в — вохра.

які спочатку, очевидно, були поставлені догори коліньми, а потім впали вправо. На дні могили і кістках помітно сліди червоної вохри. Поховальний інвентар повністю відсутній (рис. 5).

Поховання № 5 (ямне) знаходилося в 5,5 м на північ від центру кургану, на глибині 5,9 м від його вершини і 0,4 м від рівня похованого ґрунту (рис. 1; 6, 1). Верхній край могильної ями простежувався з рівня поверхні первісного насипу (4,75 м від вершини кургану). Яма мала підпрямокутну в плані форму з округлими кутами і була орієнтована поздовжньою віссю з заходу на схід з незначним відхиленням. Стінки її, скошені до дна, у верхній частині обвалилися. Розміри ями по верхньому краю 2,35×1,57 м, біля дна — 2,07×1,34 м. У заповненні її траплялися залишки обваленого дерев'яного перекриття. На дні ями знаходився кістяк дорослого чоловіка, орієнтованого головою на захід.

Похований лежав на спині, ноги його, поставлені коліньми догори, впали вправо. Руки злегка зігнуті в ліктях, кисті лежали під кістками стегон. Під кістяком простежувався коричневий гліні, очевидно, залишки рослинної підстилки, на якій лежав небіжчик. Дно могили, кістки, особливо череп, пофарбовано червоною вохрою (рис. 6, 1).

Під лівою гомілковою кісткою лежав уламок кераміки, що являв собою верхню частину великої посудини з різко відігнутими назовні вінцями, короткою шийкою й округлим плечем, на якому знаходиться рогоподібне псевдовушко. Орнамент, утворений відбитками шнура, складається з п'яти горизонтальних рядів, розташованих на вінцях і шийці, від яких опущені на плече косі лінії. Край вінець також прикрашений шнуровим штампом у вигляді прямих коротких ліній. Поверхня темно-сірого кольору з характерними слідами смугастого згла-

лежні сторони. Поверхня світло-коричневого кольору, має сліди смугастого згладжування. Тісто з домішками піску. Висота посудини 14 см, діаметр вінець 11,2 см (рис. 4, 2).

Поховання № 4 (ямне) знаходилося в 5 м на південний захід від центру кургану, на глибині 3,2 м від його вершини (рис. 1). Верхній край могильної ями простежувався на глибині 2,15 см. Яма мала прямокутну в плані форму з заокругленими кутами й була орієнтована поздовжньою віссю з південного заходу на північний схід. Стінки її були скошені до дна. Розміри ями по верхньому краю 2,57×1,53 м, біля дна — 2,33×1,36 м. Яма була перекрита поздовжнім дерев'яним настилем із плах шириною 0,07—0,16 м, товщиною до 0,13 м. Залишки прогнулися і знаходилися в заповненні ями. На стінках ями збереглися сліди знаряддя, яким вона копалася, що мали вигляд вузьких смуг шириною 5 см. Поховання дуже поганої збереженості. Частково збереглися кістки таза і нижніх кінцівок.

Судячи за їх розташуванням, кістяк дорослої людини, орієнтований головою на південний захід, лежав на спині із зігнутими ногами,

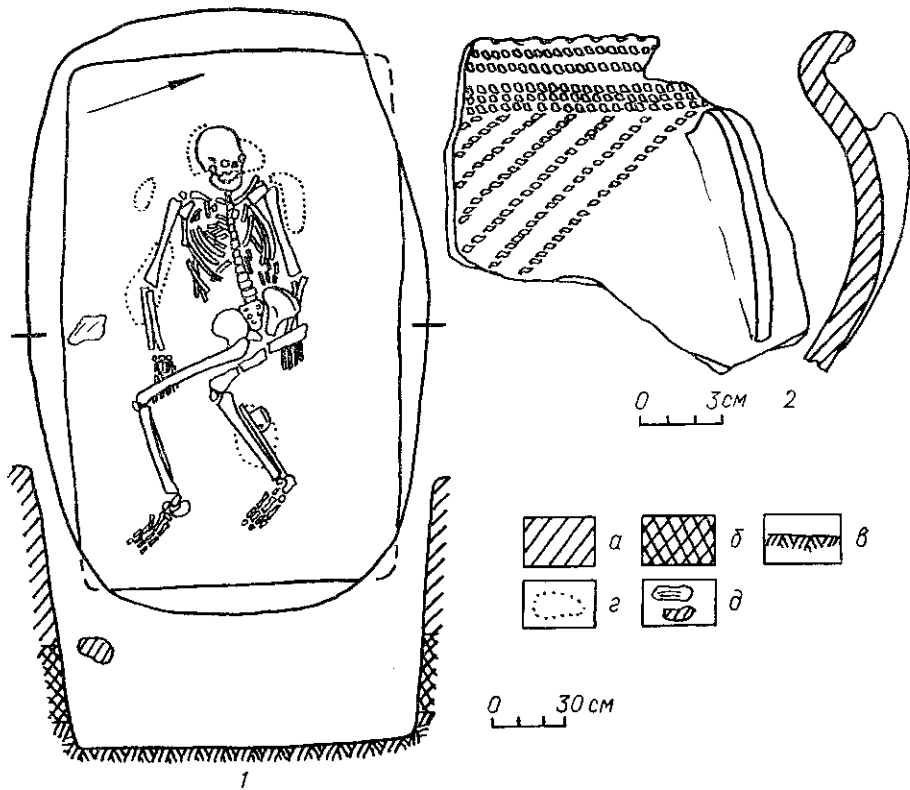

Рис. 6. Поховання № 5:

1 — план і розріз; 2 — вінець горщика з поховання.

Умовні позначення: а — насип 1; б — похований ґрунт; в — материк; г — вохра; д — дерево.

джування. Тісто з домішками грубозернистого піску і товченої черепашки. Товщина стінки 1 см (рис. 6, 2).

Поховання № 6 (ямне) знаходилося в 8,5 м на південний схід від центру кургану, на глибині 5,95 м від його вершини і 0,45 м від рівня похованого ґрунту (рис. 1; 7). Верхній край могильної ями простежувався з рівня поверхні первісного насипу (5,1 м від вершини кургану). Яма мала прямокутну в плані форму з заокругленими кутами й була орієнтована за поздовжньою віссю з південного заходу на північний схід із незначним відхиленням. Гладкі, злегка скошені до дна, її стінки були обмазані тонким шаром глини і мали сліди крейдяної побілки. Розміри ями по верхньому краю 2,05×1,46 м, біля дні — 1,91×1,4 м. Яма була перекрита поздовжнім дерев'яним настилем із плах шириною 0,09—0,1 м. Залишки їх прогнулися і знаходилися в заповненні ями. На дні могили знаходився кістяк жінки, орієнтований головою на південний захід. Похована лежала на спині, ноги, поставлені коліними догори, впали вліво. Руки витягнуті вздовж тулуба. Під тазовими кістками і черепом знайдено фрагменти шкіри — залишки підстилки, на якій лежала небіжчиця. На дні могили і деяких кістках зафіксовано сліди вохри. Особливо густо пофарбовано кості черепа і правої ступні (рис. 7, 1). Зліва від черепа знайдено намистину-пронизку з гладкою поверхнею, виготовлену з трубчастої кістки. Пронизка має прямокутну форму і великий отвір. Довжина її 2,6 м, ширина 0,8 см (рис. 7, 2).

Поховання № 7 (ямне, основне) знаходилося в 2,5 м на південний захід від центру кургану (рис. 1). Верхній край могильної ями простежувався на рівні поховального ґрунту. Дно могили знаходилося на глибині 6,37 м від вершини кургану і 0,87 м від рівня похованого ґрунту. Яма мала прямокутну в плані форму з заокругленими кутами і була орієнтована поздовжньою віссю з заходу на схід з незначним відхилен-

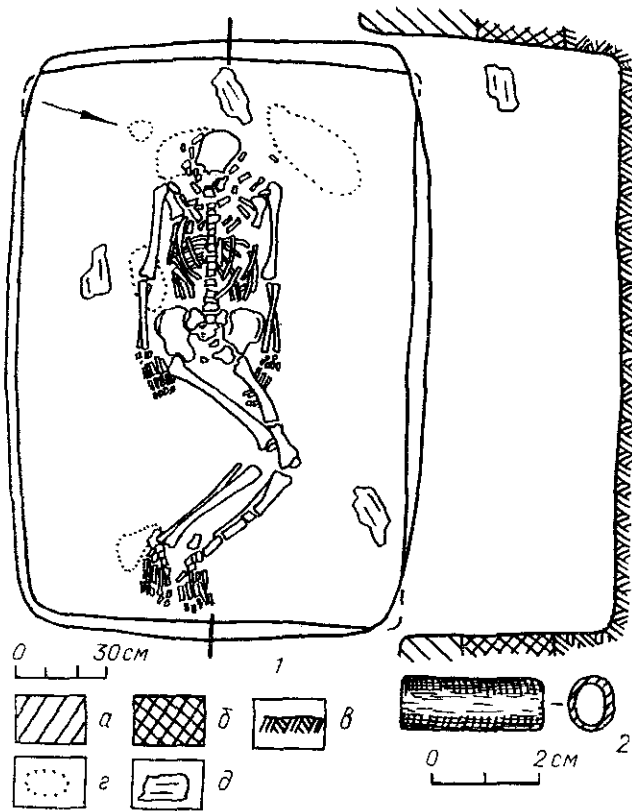

Рис. 7. Поховання № 6:

1 — план і розріз; 2 — кістяна намистина-прошивка з поховання. Умовні позначення: а — насип І; б — похований ґрунт; в — вохра; д — дерево.

ням. На скошених до дна стінках простежувалися сліди знаряддя, яким копалася яма, що мали вигляд смуг шириною 5 см. Розміри ями біля верхнього краю $2,07 \times 1,28$ м, біля дна — $1,93 \times 1,12$ м. У її заповненні траплялися залишки обваленого дерев'яного перекриття. Уламок однієї збереженої плахи має ширину 0,13 м. На дні могили лежав кістяк дорослої людини на спині, орієнтований головою на захід із незначним відхиленням на південь. Ноги, спочатку поставлені коліньми догори, упали вправо. Руки витягнуті вздовж тулуба. На дні могили і кістках зафіксовано сліди вохри. Особливо інтенсивно були пофарбовані кості черепа й обидві ступні. Під кістяком простежувався коричневий тлін, очевидно, залишки рослинної підстилки, на якій лежав небіжчик. Поховальний інвентар був відсутній (рис. 8).

Таким чином, крім впускного скіфського поховання в описаному кургані виявлено дві групи поховань, характерних для епохи ранньої бронзи Середнього Подніпров'я. Перша з них представлена п'ятьма похованнями ямної культури (№ 3 — 7), друга — двома похованнями середньодніпровської культури (№ 1, 2) (рис. 9).

Знаходження ямних поховань в умовах стратифікованої пам'ятки дає можливість визначити їх відносну хронологію. Найдавнішим у кургані було основне поховання № 7, перекрите первісним насипом. Наступними за часом спорудження були впускні поховання № 5, 6, а потім № 3, 4, з якими пов'язані дві перші досипки. Проте за обрядом та інвентарем всі поховання відносяться до одного хронологічного етапу, і різниця в часі між ними, очевидно, незначна. Це підтверджують і стратиграфічні дані, а саме той факт, що первісний насип та його досипки не відокремлені один від одного стерильним прошарком похованого дерну, що свідчить про їх хронологічну близькість.

Для всіх поховань ямної культури характерні могили глибиною 0,85—1,15 м, прямокутні в плані, із заокругленими кутами, перекриті зверху поздовжнім дерев'яним настилом. Скошені до дна, їх стінки

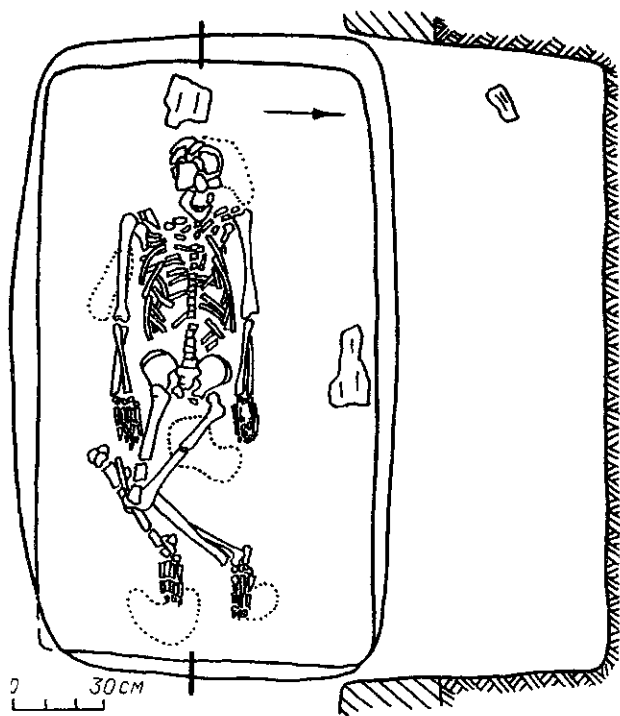
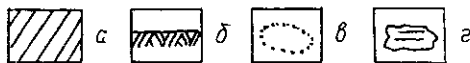

Рис. 8. Поховання № 7. План і розріз поховання:
 а — похований ґрунт; б — мате-
 рик; в — вохра; г — дерево.

в одному випадку (поховання № 6) були обмазані глиною і мали сліди крейдяної побілки. Поховання одиничні. Виняток становить колективне поховання № 3, що не характерне для подібного кола старожитностей. На основі того, що всі три скелети зруйновано, а саме поховання здійснене в досить широкій ямі (1,59 м), відмінній від інших, можна припустити, що воно було одночасним.

Поховальний обряд ставий. Поховані лежали на спині, з зігнутими ногами, догори коліними, що впали потім у сторону. Орієнтація західна, з відхиленням в напрямку півдня або півночі. Обов'язковою належністю ритуалу була вохра, якою посипалися не лише поховані, а й дно могили. Особливо густо пофарбовані черепи. В похованні № 7 червона фарба знаходилася на кістках черепа та обох ступнях. У двох випадках (поховання № 5, 7) під кістками зафіксовано сліди рослинної підстилки, а у похованні № 6 — підстилку зі шкіри, на якій лежав небіжчик.

Два поховання (№ 4 і 7) були безінвентарними. В інших знайдені поодинокі речі: і в похованні № 3 — посудина (рис. 4, 2) та намисто з просвердлених іклів та кістяних пронизок (рис. 4, 3—11), в похованні № 5 — вінця горщика (рис. 6, 2), в похованні № 6 була кістяна намистина-пронизка (рис. 7, 2). Посудина (рис. 4, 2) та фрагмент кераміки (рис. 6, 2) за формою та орієнтацією характерні для старожитностей пізнього етапу ямної культури, насамперед для виділеної І. І. Артеменком на правобережжі Середнього Подніпров'я кераміки другого типу¹. Аналогії їм є в синхронних пам'ятках південних територій, наприклад Північного Причорномор'я. Так, посудина, близька до нашої, знайдена в Поінгуллі в похованні № 14 кургану 3 поблизу с. Старогорожена². Не суперечить вказаному датуванню знахідка просвердлених іклів та кістяних намистин-пронизок з гвинтоподібною нарізкою і гладкою поверхнею (рис. 4, 3—11), також широко відомих у пізніх пам'ятках ямної культури на території України (Нікопольське курганне поле, кургани Мелітопольщини, Дніпропетровщини та Поінгулля)³.

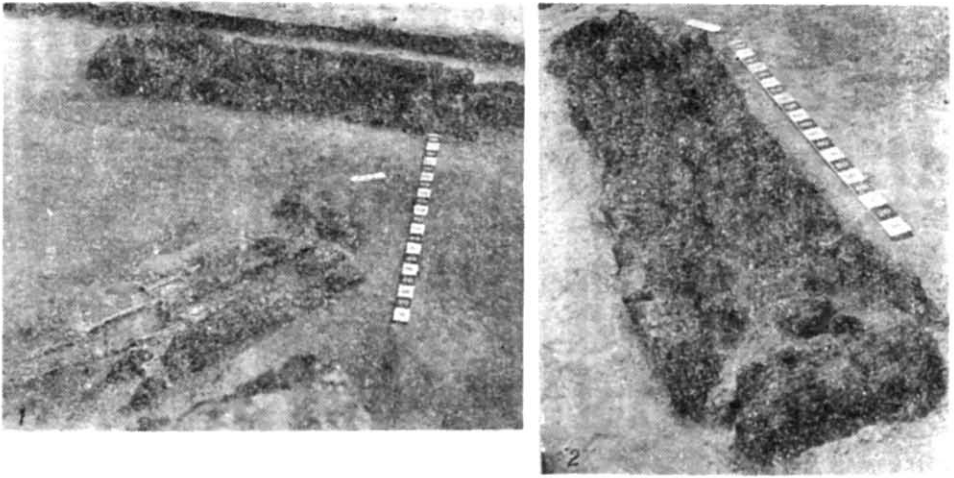

Рис. 9. Городище, курган:

1 — поховання № 1 (вгорі) і 2 (внизу); 2 — дерев'яне покриття поховання № 1 (видіг зверху).

Аналіз інвентаря в поєднанні з даними поховального обряду дає можливість віднести всю групу вищеописаних поховань до пам'яток пізнього етапу ямної культури, її середньодніпровського варіанта⁴.

Особливу увагу привертають старожитності середньодніпровської культури. Той факт, що обидва середньодніпровські поховання були впущені з поверхні ямного кургану і перекриті однією спільною досипкою, дозволяє вважати їх одночасними комплексами. Стратиграфічно вони пізніші порівняно з ямними похованнями № 3 і 4, що передували їм, і відрізнялися від останніх як характером інвентаря, так і обрядом.

Для обох середньодніпровських поховань характерні довгі вузькі ями глибиною близько 0,7 м, прямокутні в плані, з трохі заокругленими кутами. Безпосередньо над похованими знаходився дерев'яний настил з двох довгих поздовжніх плах, що опиралися на дві короткі поперечні колоди, встановлені на дні могили. Поздовжні плахи і поперечні колоди-опори покладено впритул до стінок ями. Описана поховальна споруда привертає увагу своєю конструктивними особливостями настилу і його нетрадиційним розташуванням — не по верху ями, а безпосередньо над похованими. Аналогії йому в пам'ятках Подніпров'я нам не відомі. В обох випадках перед тим як покласти небіжчиків, дно могили посипалося золою та вугіллям, принесеними зі сторони (слідів обпалення ґрунту не простежувалося). Цікава риса ритуалу відзначена для поховання № 1. В знайденій тут посудині виявлено порошок червоної вохри. Аналогічний випадок знахідки вохри в посудині був зафіксований М. Ю. Бранденбургом в похованні № 2 кургану 322 поблизу с. Забара⁵.

Поховання здійснювалося за обрядом трупопокладення. Поховання № 2 було парним. Обидва небіжчики (дорослий чоловік та дитина) лежали на спині у випростаному положенні і були орієнтовані головами на південний схід. Кістяк в похованні № 1 мав південну орієнтацію.

Поховання супроводжувалося інвентарем. Крім знайденої в обох могилах кераміки (рис. 2, 2; 3, 3), поховання № 2 містило крем'яний ніж (рис. 3, 4), наконечник стріли трикутної форми з виїмкою в основі (рис. 3, 2) і характерну для середньостогівських старожитностей кам'яну свердлену, обушкового типу сокиру (рис. 3, 5). Посудина з поховання № 2 (рис. 3, 3) являє собою тип плоскодонних середньодніпровських горщиків. Повною аналогією їй є посудина з розкопок М. Ю. Бранденбурга⁶, знайдена в комплексі (поховання № 3 кургану 235 поблизу с. Кагарлик), який І. І. Артеменко відносить до раннього етапу середньодніпровської культури⁷. Горщик з кулястим тулубом з поховання № 1 (рис. 2, 2) за формою й особливостями орнаментації типовий для ранньої середньодніпровської кераміки⁸. Близькі аналогії йому походять

з поховання № 6 кургану 220 поблизу с. Зеленки⁹ та поховання 11 кургану 237 неподалік с. Кагарлик¹⁰. Подібна за орнаментациєю посудина знайдена також серед випадкових знахідок у Київській області¹¹. Проте зі технологією виготовлення і технікою обробки поверхні посудини з поховань № 1 і 2 все ж відрізняються від кераміки раннього етапу, що не виключає можливість віднесення їх до початку середнього етапу середньодніпровської культури.

Таким чином, зі стратиграфічними особливостями, обрядом поховання та інвентарем описані поховання являють собою одночасні комплекти і відносяться, очевидно, до кола старожитностей кінця раннього — початку середнього етапу середньодніпровської культури, відомих з дореволюційних розкопок Д. Я. Самоквасова²¹, А. Бидловського¹³ та М. Ю. Бранденбурга¹⁴. В радянський час розкопки курганів, які б містили поховання середньодніпровської культури, на правобережжі Середнього Подніпров'я не провадилися.

Матеріали розкопок стратифікованої пам'ятки — кургану Козацька Могила в м. Городище — становлять у цьому зв'язку значний інтерес. Вони істотно доповнюють дані дореволюційних дослідників і вводять у науковий обіг нове важливе джерело по історії та культурі племен Середнього Подніпров'я в епоху ранньої бронзи.

В. П. ГРИГОРЬЕВ

Курган бронзового века в г. Городище Черкасской области

Резюме

В 1980 г. экспедиция Черкасского областного краеведческого музея проводила раскопки кургана в г. Городище Черкасской области. Курган высотой 5,3 м и диаметром до 36 м представлял собой сложный в стратиграфическом отношении погребальный памятник, возведенный за четыре строительных периода.

Кроме полностью разрушенного скифского захоронения обнаружены семь погребений: пять ямной и два среднеднепровской культуры. Ямные погребения относятся к позднему этапу ямной культуры и представляют ее среднеднепровский вариант. Среднеднепровские погребения по стратиграфическим особенностям, обряду захоронения и инвентарю являются одновременными комплексами и относятся к кругу древностей конца раннего — начала среднего этапа среднеднепровской культуры, известных из дореволюционных раскопок. В советское время на правобережье Среднего Поднепровья они обнаружены впервые.

¹ Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. — МИА, 1967, № 148, с. 113—114.

² Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М. Курганная группа вблизи с. Старогорожена. — В кн.: Древности Поингуля. Киев, 1977, с. 141, рис. 23, 2.

³ Кривцова-Гракова О. А. Погребения бронзового века и предскифского времени в Никопольском курганном поле. — МИА, 1962, № 115, с. 13, 33, 43, рис. 6, 7; Вяльмигіна М. І., Галінська В. А., Покровська Є. Ф. та ін. Кургани біля с. Новолипівка і радгоспу «Аккермень». — АП УРСР, 1960, 8, с. 95, рис. 73, 38 та ін.; Клейн Л. С. Кургани біля с. Троїцького. — Там же, с. 143, рис. 105, 2; Костюченко І. П. Могили епохи бронзи поблизу хутора Хмельницького. — Там же, с. 95, рис. 10; Березовець Д. Т., Покровська Є. Ф., Фурманська А. І. Кургани епохи бронзи поблизу с. Мар'янського. — Там же, с. 105, рис. 3, 8; Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдінова І. Н. О памятниках эпохи меди — ранней бронзы в бассейне р. Ингула. — В кн.: Древности Поингуля, с. 26, рис. 4, 6 та ін.

⁴ Шапошникова О. Г. Ямна культура. — В кн.: Археология Украинской РСР. К., 1971, т. 1, с. 275; Артеменко И. И. Указ. соч., с. 112—113.

⁵ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, 1888—1902 гг. — СПб, 1908, с. 51.

⁶ Качалова Н. К. Эрмитажная коллекция Н. Е. Бранденбурга (эпоха бронзы). — САИ, 1974, вып. В 4—12, с. 35, табл. I, 1.

⁷ Артеменко И. И. Указ. соч. с. 61.

⁸ Там же, с. 62—63.

⁹ Там же, с. 21, рис. 8, 4.

¹⁰ Там же, с. 15, рис. 2, 2.

¹¹ Там же, рис. 2, 1.

¹² Раскопки в Киевской губернии. — ОАК за 1890 г. СПб., 1893, с. 58.

¹³ Bydlowski A. Mogily w Yackowicy. — In.; Swiatowit. Warszawa, 1904, t. 6, s. 10, 13, 14, 16.

¹⁴ Бранденбург Н. Выписка из журнала раскопок курганов со скелетами в скорченном положении. — В кн.: Труды XI АС. М., 1901, с. 177, 178; Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, с. 5—9, 17, 27, 28, 35, 36, 51, 74—76 та ін.

О. Є. ФІАЛКО

Кіммерійське поховання поблизу Молочного лиману

У 1983 р. Приазовською експедицією ІА АН УРСР поблизу с. Зелений Луг Акимівського району Запорізької області було розкопано поховання, впушене в курган доби бронзи. Курган висотою 2,30 м, діаметром 50 м знаходився в 0,5 км від краю високого правого берега Молочного лиману, неподалік місця впадіння р. Молочна в лиман. Поховання розташовувалося в 5 м на південний захід від центру кургану.

Поховальна споруда являла собою яму з підбоям. Вхідна яма, овальної в плані форми, орієнтована по лінії північний захід — південний схід, розмірами 2,60×1,10 м. Дно на глибині 3,80 м. Паралельно вхідній ямі, під північно-західною стінкою, було влаштовано підбій овальної в плані форми розмірами 3,10×1,25 м, підлога на глибині 4,05 м від 0. Склепіння підбоя завалилося, оскільки підбій було влаштовано в піщаному ґрунті, стінки камери збереглися на висоту лише 0,30 м від рівня підлоги. Небіжчик лежав на дні підбоя в дерев'яній домовині (рисунок, а). Домовина являла собою жолобоподібну дерев'яну конструкцію із загнутими боковими стінками. Під час розкопок товщина стінок дорівнювала 1,5 — 2,0 см. Домовину видовбано із цільного шматка дерева, торцеві стінки виготовлено з дощок, що закріплювалися вертикально, причому нижчі краї торцевих стінок виступали нижче дна домовини і відбилися у піщаній підлозі поховальної кераміки. Можливо, що торцеві стінки одночасно виконували функцію своєрідних ніжок, на зразок саркофага. Кістки небіжчика було перекрито дерев'яним тліном товщиною до 1 см, певно, це залишки кришки домовини. Кістяк лежав випростано на спині, орієнтований головою на північний захід, обличчям на північний схід, руки витягнуті вздовж кистяка, ступні кінцівками зведено одна до другої. В ногах, на кришці домовини, праворуч стояв ліпний кубок. Під правою рукою і стегном похованого зафіксовано фрагментовану залізну річ поганої збереженості. Ліворуч, під ребрами, трохи вище тазових кісток, виявлено ще одну фрагментовану залізну річ — круглої форми. На дно домовини було покладено очеретяну мату прямого плетіння. На підлозі підбоя, під домовиною, зафіксовано сліди крейдяної підсипки.

Опис речей.

1. Ліпний горщик з відігнутими назовні вінцями, невисокою шийкою, що поступово переходить в опуклий тулуб, сплюснене денце зовні має півсферичне заглиблення у центрі. Верхня частина тулуба прикрашена врізним орнаментом у вигляді двох паралельних горизонтальних ліній, від яких вершинами донизу спущені трикутники, створені подвійними врізними лініями; кожна вершина закінчується круглою ямкою. Над смугою орнаменту, в місці дотику сторін до основи трикутників, розміщено пари круглих ямок — вдавлень круглої палички. Поверхня посудини підлощена. Висота посудини 16,8 см, діаметр вінець 10,5 см, тулуба у найширшій частині — 17,7 см, заглиблення на дні — 3 см (рисунок, б).

2. Залізна довга вузька річ в дрібних уламках, метал дуже корозійний. Загальна довжина її становить близько 50 см. Збереглися лише два більш-менш великих уламки: один уламок стрижня, округлого в